

УДК 821.161.2'06

**СУЧАСНА ВІЙНА У ТВОРЧОСТІ
УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ І СПОГАДАХ УЧАСНИКІВ**

**CONTEMPORARY WAR
IN THE WORKS OF UKRAINIAN WRITERS AND MEMOIRS OF PARTICIPANTS**

Романенко Л.В.,
*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української філології
Маріупольського державного університету*

У статті здійснено огляд творів сучасних українських авторів про трагічні події, які до недавнього часу мали назву «АТО», проте за своїми масштабами й трагічністю є війною. Дослідження охоплює твори декількох авторів, які аналізують події з різних ракурсів, а також спогади самих воїнів, які пішли добровольцями захищати Україну. Особливістю аналізованого матеріалу є підхід до змалювання описуваних подій безпосереднім учасником бойових дій та мешканцем східних областей, на очах якого розгорталася ці події, а також гендерний фактор у висвітленні проблеми письменниками (такими як Світлана Талан, Галина Вдовиченко, Євген Положий та інші). Характерним для цих творів є тяжіння до документального висвітлення з хронологічною фіксацією всіх етапів протистояння, що почалися восени 2013 р. в Києві на Майдані та тривають дотепер уже на Сході України. Сюжет і структура творів різні, проте об'єднані однією ідеєю – відтворити події неупереджено зі слів тих, хто опинився у вирі кривавої війни.

Ключові слова: образ, роман, сюжет, патріотизм, масова література, нон-фікшн, мемуари, стереотип.

В статье сделан обзор произведений современных украинских авторов о трагических событиях, которые до недавнего времени назывались «АТО», однако по своим масштабам и трагичности являются войной. Исследование охватывает произведения нескольких авторов, которые анализируют события с разных ракурсов, а также воспоминания самых воинов, которые пошли добровольцами защищать Украину. Особенностью рассматриваемого материала является подход к изображению описываемых событий непосредственным участником боевых действий и жителем восточных областей, на глазах которого разворачивались эти события, а также гендерный фактор в освещении проблемы писателями (такими как Светлана Талан, Галина Вдовиченко, Евгений Положий и другие). Характерным для этих произведений является тяготение к документальному освещению с хронологической фиксацией всех этапов противостояния, которые начались осенью 2013 г. в Киеве на Майдане и продолжаются до сих пор уже на Востоке Украины. Сюжет и структура произведений разные, но объединены одной идеей – воссоздать события беспристрастно со слов тех, кто оказался в водовороте кровавой войны.

Ключевые слова: образ, роман, сюжет, патриотизм, массовая литература, нон-фикшн, мемуары, стереотип.

The article reviews the works of contemporary Ukrainian authors about the tragic events that until recently were called ATO, but their scale and tragedy is a war. The research covers the works of several authors who analyze events from different angles, as well as memoirs of the soldiers themselves who went volunteers to defend Ukraine. The peculiarity of the analyzed material is the approach to describing the events described by the direct participant in the fighting and the inhabitants of the eastern regions, in the eyes of which these events unfolded, as well as a gender factor in covering the problems of writers (such as Svetlana Talan, Galina Vdovichenko, Yevgeny Polozhii and others). Characteristic for these works is the tendency towards documentary coverage with the chronological fixation of all stages of the confrontation, which began in autumn 2013 in Kiev on the Maidan and continues to this day already in the East of Ukraine. The plot and structure of works are different, but combined with one idea – to recreate events impartially from the words of those who were in the midst of a bloody war.

Key words: image, novel, plot, patriotism, mass literature, non-fiction, memoirs, stereotype.

Постановка проблеми. Війна, якщо вона далеко, сприймається як щось буденне, несуттєве для тебе, твоєї родини. Однак коли вона приходить у твій дім, ти не можеш повірити, що це відбувається саме з тобою, адже так не може бути. Війна ніколи не приходить вчасно. Це завжди біль, страждання, кров, сльози та водночас подвиг, усвідомлення себе частиною народу, Батьківщини. Тоді інакше переосмислюються ці поняття. Прапор, герб, гімн твоєї країни сприймаються не як щось звичайне, а як щось дороге, що в тебе намагаються відняти.

Історія світових війн у літературному освітленні має свою специфіку, адже інтерпретується на основі архівних джерел і документів, які фіксують події на догоду ворогуючим сторонам, тому про об'єктивність говорити важко. Сучасна війна, свідками якої ми є, має ще одне джерело для розуміння подій, що відбуваються, – власні спостереження й аналіз ситуації. Причини цієї війни мають досить глибоке коріння – прагнення роз'єднати український народ, протиставлення «східняків» і «західняків» через різні «жахачки», які були вигадані ще в 1920–1930-х рр. зусиллями більшовиків. Тож не дивно, що плоди цього «радянського» виховання ми пожинаємо зараз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про події останніх 4 років написано досить багато політичних коментарів, прогнозів на майбутнє, проте ґрунтовного дослідження літературного матеріалу наразі немає. Актуальною є праця Софії Філоненко «Маріупольський процес» Галини Вдовиченко в контексті сучасної літератури про АТО» (2015 р.), де здійснений глибокий аналіз подій 2014 р., відтворених у романі, розкрито протиставлення двох українських світів – України Західної та України Східної, а також історія всеохоплюючого перемагаючого кохання, здатного змінити світ і світогляд. Також варто відзначити роботу Олександра Кирильчука «Мілітарний маркер як спосіб конструювання образу іншого в сучасній українській прозі» (2017 р.), автор якої в центрі свого дослідження ставить твори Г. Вдовиченко («Маріупольський процес») і В. Шкляра («Чорне сонце»), конструюючи образи героїв, даючи їм характеристику відповідно до вчинків. Обидва дослідження є підґрунтям для нашої роботи, проте перед нами стоїть ще низка завдань.

Постановка завдання. Мета статті – здійснити загальний огляд творів про сучасну війну, простежити специфіку творення персонажів та визначити частку правди й вигадки в змалюванні подій.

Виклад основного матеріалу. За такий історично короткий проміжок часу написано досить багато творів про події Майдану (В. Базів «Армагеддон на Майдані» (2014 р.), М. Рудневич «Я з Небесної сотні» (2014 р.), А. Кокотюха «Вогняна зима» (2015 р.), А. Куркова «Щоденники Майдану» (2015 р.), К. Галушка «Майданний семестр» (2015 р.), М. Матіос «Приватний щоденник. Майдан. Війна» (2015 р.), В. Івченко «2014» (2015 р.) тощо), жахи війни на Донбасі (В. Шкляр «Чорне сонце» (2015 р.), А. Цаплиєнко «Книга змін» (2015 р.), Г. Вдовиченко «Маріупольський процес» (2015 р.), Є. Положий «Іловайськ» (2015 р.), «П'ять секунд, п'ять днів» (2016 р.), С. Талан «Оголений нерв» (2015 р.), «Повернутися дощем» (2016 р.), «Ракурс» (2017 р.), щоденники Р. Зіненка та М. Музики тощо). До їх написання долучилися не тільки професійні письменники, а й журналісти за професією (Андрій Кокотюха, Сергій Лойко, Андрій Цаплиєнко). Тож не дивно, що за своєю стилістикою ці твори, на думку С. Філоненко, мають нахил до «репортажності й фотографічності». Дослідник наводить слова Олега Коцарева, які яскраво характеризують особливість низки досліджуваних нами творів: «Наразі більше йдеться не про осмислення, інтерпретацію чи обігрування наших драматичних реалій, як про фіксацію, збирання фактів. Конструювання образу подій. Звідси – тяжіння до документалізму, що виводить окремі книжки на межу документальної літератури» [10, с. 141].

Однак саме в цьому ми вбачаємо специфіку творів про сучасну війну. Важливими для розуміння описуваних подій є спогади безпосередніх учасників («Іловайський щоденник», «Саур-Могила. Военные дневники») та літературні твори, написані на матеріалі спогадів бійців («Іловайськ», «П'ять секунд, п'ять днів»). Особливістю цих творів є неупереджене ставлення до описуваних подій: усе, що відбувається із солдатами, відтворюється на рівні констатації фактів, свідками яких вони стали, і реакцією на них. Таке відтворення властиве творам, що належать до категорії нон-фікшн (твори, що ґрунтуються не на вигадці, а на конкретних фактах). Ці щоденники відкривають перед читачем картини тих боїв, які не висвітлювалися засобами інформації, коли точилися суперечки про те, хто насправді воює на Донбасі, популяризувалися висловлювання-кліше, насаджували російськими засобами масової інформації, що «бандерівці» розстрілюють повсталий Донбас»: *«Бій закінчився лише під вечір. Спалена техніка російської армії ще довго горіла. У тому, що це саме росіяни, вже ніхто не сумнівався. Не*

можуть колишні шахтарі, охоронці, автомийники та зеки, навіть якщо вони раніше служили в армії, проявляти таку взаємодію й маневри під час обстрілу. Для цього потрібні місяці, може й роки, проведені в навчаннях. Не кажучи вже про те, звідки в них взялася модернізована російська техніка» [2, с. 174–175].

Картини смерті друзів-побратимів і нереальність цього зрештою змушують усвідомити те, що перед нами справжній підступний ворог, який клявся та продовжує клястися в дружбі й братерстві, проте холоднокровно вбиває: «Еще мне «понравилось», как конвоир обосновывал правомерность вторжения РФ в Украину:

– Для меня русские и украинцы один народ, я их не делю.

Ну как бы понятно... свій до свого по своє. Или мы с тобой братья, потому все твоё мое, и делай, как я говорю» [4, с. 175].

І саме тоді вже приходиться усвідомлення, що це не звичайна АТО: «Смерть хлопців здавалася такою безглуздою. Лише вчора вони вийшли цілими та неушкодженими з такого запеклого бою, а сьогодні хтось за кілька кілометрів від нас пустив міну, і їх не стало. Ще кілька хвилин тому вони були поруч з нами, жартували, спілкувалися, ділилися враженнями про вчорашній бій, цікавилися, о котрій буде обід. А зараз – це мертві тіла. Для них війна скінчилася. Я ходив біля них і не відчував, що це лежать мої побратими. Це вже були не вони» [2, с. 150].

Смерті, свідками яких стають герої, остаточно знімають ілюзію того, що Росія не може з нами ворогувати. Однак цей конфлікт, проходячи різні історичні етапи, триває давно (із часів Б. Хмельницького, далі було активне знищення українців як нації в 1920–1930-х рр. і донині), і єдине, що нам залишається, – захищатися: «Иногда бывает такое время, когда к тебе домой, в твою страну приходят люди, которых не интересуют деньги и разговоры. Их нельзя купить. Их нельзя отговорить. Они имеют свои четкие убеждения. Например, они считают, что твоей нации не существует – «нет такой национальности, украинец, вы просто русские манкурты», и если ты не согласен, то значит, ты «бандеровец» и тебя надо убить. В таких случаях единственное, что остается делать, – это действовать. Тоже брать автомат и идти валить их» [4, с. 62–63].

Трагізм подій в Іловайську найкраще простежується в деталях, таких як очі, рухи: невідворотність біди й смерті, підступність російського військового керівництва описується в епізоді виходу з Іловайського котла: «Тікаючи від шквального

вогню та обстрілу з протитанкових гармат, і маневруючи між танками, мене вразили очі танкіста. Це тривало менше секунди, але глибоко закарбувалося в пам'яті... Палаюча бойова машина. Кров. Танкіст, що качається по землі, намагаючись збити з себе полум'я. Рев автомобілів та техніки. Шквальна стрілянина й гуркіт пострілів та вибухів... Все це змішалось в одну величезну суцільну какофонію. І от цей танкіст підвіся з землі. Рукави й спина куртки ще диміли. І він, як мені здалося, подивився на мене. Це була лише якась доля секунди, але тривала вона, як в сповільненій зйомці. Спокійне й навіть якесь умиротворене обличчя. Воно було замурзане пилом та брудом. Виднілися лише яскраві білки очей на темному фоні обличчя. У цих очах не було ані страху, ані паніки, ані якоїсь метушні. Вони були абсолютно спокійні. І проводжали мене. Деякі бійці, яких ми зустрічали дорогою, заскакували в «халк», а цей танкіст просто стояв та вже нікуди не поспішав. Було таке відчуття, що він вже не тут... Стояв та проводжав мене поглядом... Зупинитися не можна було, тому що прохід був дуже вузьким, а ззаду йшов транспорт та техніка, по якій вівся ураганний вогонь» [2, с. 212–213].

І хоча автор роману «Іловайськ» Євген Положієв зазначає, що це «художній текст, роман, побудований на реальних подіях, у якому серед героїв, що мають реальних прототипів, живуть, здійснюють подвиги та помирають вигадані персонажі» [5, с. 3], проте жахи виходу з Іловайського котла суголосні за своїми описами відчуттів, ландшафту й сцен загибелі українських солдатів з описами власних вражень Романа Зіненка («Іловайський щоденник»). Так само гостро це відчувається в романі «П'ять секунд, п'ять днів». Усі ці твори тримають читача в постійному напруженні. Сцени масової загибелі під шквальним підступним вогнем росіян однаково описані і в романах Є. Положієва, і в спогадах учасників. Символічною є назва роману «П'ять секунд, п'ять днів». Таку настанову дає солдатам військовий лікар: «Якщо вас поранили... то найголовніше ваше завдання – вижити перші п'ять секунд... Якщо на рахунок «п'ять» ви не померли, значить, обов'язково виживете...» [6, с. 31]. Ця цифра стає важливою для оповідача: «Куля влучила під праве око, пройшла крізь голову і вийшла, вирвавши вухо. Бойченко зняв шолом, той був у крові. «Дивно, я можу думати. Раз, – раптом згадав він, – хочу бачити, як виростуть мої діти... Два – я дуже люблю свою дружину; три – треба якось посидіти з Іваном, ми ж колись були найкращими

друзями; чотири – пам'ятаю всі свої помилки, виживу – виправлю; п'ять – не хочу так запросто помирати...» [6, с. 48]. П'ять днів повернення додому стали найбільшим випробуванням для його сили духу, однак ці події дали змогу зрозуміти, хто ворог, чого герой хоче в цьому житті та що є найбільшим його бажанням, як і багатьох тих, хто поодинокі чи невеличкими групами виходив з Іловайського котла, – вижити.

Загалом у цих творах відсутня гіперболізація патріотичних почуттів. Українці справді палко бажали захищати рідну землю, щоправда, не всі були морально готовими до того, яку кількість смертей своїх друзів, побратимів побачать на власні очі (загибель друга, який тривалий час був із тобою поряд, воював пліч-о-пліч, мирних мешканців, які опинилися в епіцентрі бойових дій, наприклад: молода жінка з немовлям у зруйнованому будинку, розірвана навпіл; жінка, поранена в живіт, яка намагається заспокоїти свою дитину, що просто втомилася та має зараз лягти поспати; хлопець, який хотів зірвати гриб і підірвався на розтяжці, встановленій сепаратистами; трупи солдатів, які розлітаються в різні боки від вибухів під час виходу з Іловайська, тощо).

Рушійною силою для захисту України стає відчуття патріотизму. Учорашні представники мирних професій, які навіть не замислювалися про те, щоб взяти в руки зброю, змушені відчутти на собі всі жахи підступної війни. Проте почуття патріотизму не чуже й мешканцям Донбасу, хоч і вимірюється не категоріями «нація», «народ», а ототожнюється із землею, на якій людина живе: *«Люблю свою землю, свій степ... як пахнуть трави під сонцем. Найбільше люблю полин, його запах. Маму люблю, бабу Аню, Вітька непутячого, сестру та племінників. Оцю хату з гнилою підлогою...»* [1, с. 73]. Саме таке світосприйняття, як слушно зауважує Олександр Кирильчук, пояснюється «типовим станом колоніального синдрому, що не перестав впливати вже навіть після здобуття незалежності Україною, оскільки імперські практики поширюються також на покоління, народжені в постімперський період» [3, с. 4]. Втрата національної самоідентичності найбільше позначилася на українських регіонах, що межують із країною-агресором, адже десятиліттями тривав процес асиміляції населення, створення єдиного радянського народу без національної приналежності. Тому індустріальний регіон найбільше, на нашу думку, постраждав від цієї політики, байдуже ставлення частини населення до того, ким називатися – українцями чи росіянами, – є наслідком цього жакливого експерименту.

У романах Світлани Талан «Оголений нерв» і «Повернутися дощем» чітко простежується проблема розриву родинних зв'язків через різні політичні погляди. Головна героїня цих романів, Настя, яка все своє життя прожила на Луганщині в Сєверодонецьку, переймаючись побутовими питаннями (нагодувати родину, виростити й виховати дітей), побачила, до чого можуть призвести ті події, які навесні 2014 р. охопили багато населених пунктів Луганської й Донецької області, та, відчуваючи себе українкою, не сприймала бажання знайомих приєднатися до Росії. Зрештою, ця ідея захопила її дочку, яка не тільки підтримувала цю ідею, а й приєдналася до сепаратистів і брала участь у бойових діях на їх боці. Проте вже в другому романі – «Повернутися дощем» – Іванка розчарувалася в зробленому нею виборі, однак повернення додому стало трагедією для родини: на той час її рідний брат Геник воював у складі української армії та зустрівся з нею, коли вона намагалася перейти фронт, проте загинула від рук тих, ким свого часу так захоплювалася, підтримуючи їх прагнення відірвати шматок української землі та приєднати до сусідньої держави.

Ставши волонтером, Настя відправляється з допомогою до воїнів саме напередодні Іловайської трагедії, проте, заблукавши, потрапляє в полон до донецьких. Провівши декілька місяців у донецькій в'язниці, вона зустрічає там різних людей: тих, хто, як і вона, за допомогу українським солдатам потрапив «на подвал», тих, хто намагався дотримуватися своєї позиції неприйняття від'єднання, а також тих, хто жваво підтримував сепаратистів, допомагав їм, а потім через якусь дрібну провину потрапляв до цього пекла. І саме ці люди не могли зрозуміти, чому їх, таких активних прибічників введення російських військ, так зневажали.

Роман «Ракурс» Світлани Талан є одним з останніх, присвячених досліджуваній темі. Він має цікаву композицію: паралельно ведеться розповідь про життя двох незнайомих людей – чоловіка та жінки, яких об'єднує те, що вони живуть на Донбасі, проте кожний робить власний вибір на користь України чи Росії. Вартою уваги є постать саме Євгена, який спочатку вступає до лав сепаратистів, а потім, усвідомивши свою помилку, намагається повернутися в Україну. Агресивне ставлення до нього з боку Еліни є природною реакцією жінки, яка втратила свій дім, ледве не втратила свою сестру через чиєсь бажання жити в Росії, відірвавши при цьому шматок української землі. Спокутою провини для Євгена стає саме любов до цієї сильної жінки.

У романі Г. Вдовиченко «Маріупольський процес» також показуються події 2014 р., коле все тільки починалося і багато хто вірив, що це ненадовго. Дівчина Оля все життя прожила у своєму невеличкому донецькому селі, через брак грошей рідко виїжджаючи за його межі. Це була типова родина, де батько п'є, б'є матір і дітей, а мама намагається заробити грошей, щоб прогодувати родину. Зрештою, старша сестра Олі обирає собі таке ж майбутнє, вийшовши заміж за рецидивіста. Брат активно підтримує сепаратистський рух, бере в руки зброю, стоїть на блокпостах. Навряд чи в нього були глибокі почуття симпатії до цих людей, які прийшли на нашу землю, єдиним поясненням є бажання заробітку. Оля відрізняється від пасивних членів своєї родини. Вона проявляє милосердя до полоненого українського бійця, забравши його додому. І хоча певний час його тримають на ланцюгу, проте зроблено це для того, щоб приспати пильність сепаратистів. Врятувавши Романа від смерті, вона дала йому можливість повернутися до рідних.

Загалом в аналізованих творах чітко окреслюються такі групи персонажів:

– патріот, який за покликом серця йде захищати рідну землю: Генік («Оголений нерв»), «Повернутися дощем»), Мудрий, Влад, Бойченков, Сталкер, Сивий, Союз, Коба («П'ять секунд, п'ять днів») та інші;

– ворог-загарбник: російські солдати Діма та Вова, які «обговорювали іпотеку в Омську і дострілювали полонених» («П'ять секунд, п'ять днів») та інші;

– сепаратист, який бере активну участь у бойових діях: Вітька («Маріупольський процес»), Іванка («Оголений нерв») та інші;

– прихильник сепаратистів: Євген («Ракурс»), свекруха («Оголений нерв»), дядя Вася («Маріупольський процес») та інші;

– пасивний спостерігач за подіями: більшість населення окупованих населених пунктів, наприклад баба Аня, мама («Маріупольський процес») та інші;

– патріотично налаштований громадянин, який підтримує українських воїнів, намагається допомогти: Настя та Вадим («Повернутися дощем»), Еліна, Соля («Ракурс») та інші.

У кожному з досліджуваних творів можна визначити представників усіх виділених нами категорій.

Висновки. У відповідь на претензію, що твори про війну, яка ще триває, не можуть бути об'єктом для художнього змалювання, можемо стверджувати, що саме в цьому їх цінність, оскільки це фіксація найгостріших відчуттів і вражень, а не наукове переосмислення історичних подій. Це твори, які показують, за словами Світлани Талан, правду «про війну, що пройшла крізь серце».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вдовиченко Г. Маріупольський процес: роман. Х.: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. 288 с.
2. Зіненко Р. Іловайський щоденник. Х.: Фоліо, 2017. 282 с.
3. Кирильчук О. Мілітарний маркер як спосіб конструювання образу іншого в сучасній українській прозі. Національні меншини і колективна пам'ять титульних націй: дилема (не)забуття: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (Рівне, 30–31 березня 2017 р.). URL: <http://mnemonika.org.ua/category/>.
4. Музыка М. Воспоминания о Саур-Могиле. Х.: Фоліо, 2016. 220 с.
5. Положий Є. Іловайськ: розповіді про справжніх людей. Х.: Фоліо, 2016. 378 с.
6. Положий Є. П'ять секунд, п'ять днів: роман. К.: Нора-Друк, 2016. 176 с.
7. Талан С. Оголений нерв: роман. Х.: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. 544 с.
8. Талан С. Повернутися дощем: роман. Х.: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 448 с.
9. Талан С. Ракурс: роман. Х.: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. 320 с.
10. Філоненко С. «Маріупольський процес» Галини Вдовиченко в контексті сучасної літератури про АТО. Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. 2015. Вип. VIII. С. 140–148.
11. Шкляр В. Чорне сонце: збірка. Х.: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. 304 с.